

Атаманова Н. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ ЯК ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ У СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Анотація. Статтю присвячено аналізу історико-правових аспектів укладання, з'ясуванню джерела і структури Литовських статутів, які тривалий час діяли на українських землях; основна увага зосереджується на дискусійних питаннях, пов'язаних з укладанням першої та другої редакцій Литовських статутів, обґрунтовується важливість цих історичних пам'яток у системі вітчизняних джерел права.

Ключові слова: Литовські статuti, джерела права, правові норми, кодифікація.

Постановка проблеми. Серед досліджень, які здійснюються на сучасному етапі розвитку вітчизняної історико-правової науки, важливе місце посідає вивчення й узагальнення досвіду систематизації законодавства на українських землях. При цьому увага науковців зосереджується на кодифікації права практично всіх хронологічних періодів українського правотворення. Але, попри широкоаспектність сучасного висвітлення історії українського права, у ній ще залишається низка малодосліджених проблем. Зокрема, певний інтерес становить вивчення причин укладання, з'ясування джерел і структури Литовських статутів, а також їх застосування на українських землях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Це питання не є новим в історико-правовій літературі. Його вивчало багато учених, з-поміж яких А. Бланцуа, М.Ф. Владимирський-Буданов, Д.П. Ващук, В.Д. Гончаренко, І.Б. Греков, І.П. Крип'якевич, В.С. Кульчицький, М.К. Любавський, Ф.І. Леонтович, П.П. Музиченко, В.Т. Пашуто, А.Й. Рогожин, П.М. Сас, А.П. Ткач, Б.Й. Тищик, І.Я. Терлюк, І.Б. Усенко, С.В. Юшков, М.Н. Ясинський, Ф.М. Шабульдо, О.Н. Ярмиш та інші. Проте деякі аспекти все ще залишилися поза увагою науковців. Це насамперед стосується обставин і умов підготовки редакції Литовських статутів 1529 та 1566 рр.

Найбільшим здобутком у процесі систематизації права у Великому князівстві Литовському стало укладання в XVI ст. трьох Литовських статутів. Кодифікація литовсько-руського права відбулася за принципами пріоритету писаних законів (хоч у самих Литовських статутах містяться посилення на давні звичаї), єдності права (хоч Литовський статут не суперечив дії інших нормативно-правових актів), суверенності держави (хоч у 1569 р. цей суверенітет було втрачено) та рівності всіх перед законом (хоч реально Литовські статuti визнали неоднакову правоздатність різних суспільних груп) [1, с. 110].

Ініціатива прийняття Першого Литовського статуту належала шляхті, представники якої на сеймі 1514 р. подали Великому князеві Литовському прохання «дарувати» писані закони, де знайшли б відображення їх права і привілеї [2, с. 66].

Роботи з підготовки Першого Литовського статуту проводилися упродовж першої чверті XVI ст. Основним джерелом цього статуту були адміністративна й судова практика органів державної влади, звичаєве право, норми писаного права (Русь-

ка правда, Судебник Казимира 1468 р., привілеї та грамоти Великого князя Литовського), пристосоване до місцевих потреб польське право, а також норми канонічного права (Номокамон, Еклога тощо).

В. Пічета і Й. Юхо зазначають, що під час роботи над проектом Першого Литовського статуту кодифікатори вперше вирішили низку винятково складних теоретичних і практичних завдань, що зводилися до розмежування норм права за окремими галузями, розміщення їх за системним методом, введення юридичних новацій, що раніше були невідомі литовсько-руському праву [1, с. 110].

Ще в середині XIX ст. відомий польський учений В. Мазейовецький писав: «Литовський статут є значною пам'яткою законодавства своєї епохи і таким, якого не мала сучасна йому Європа». Причиною такого визнання в науковому середовищі Першого Литовського статуту був його зміст, що відображав правову культуру, історичні умови та специфіку суспільних відносин у Великому князівстві Литовському. На певному етапі розвитку цих відносин магнати та шляхта спромоглися втілити в законодавстві свої права і привілеї. Епоха й умови, за яких відбувалася кодифікація права у Великому князівстві Литовському, надавали їм, порівняно з іншими середньовічними європейськими державами, певних особливостей. Правова система Великому князівства Литовського формувалася під впливом західної традиції права, проте визначальною в укладанні Литовських статутів була східна традиція, яка, передусім, виражалася у багатій правовій спадщині Київської Русі [3, с. 5].

Перший Литовський статут містив норми цивільного, земельного, державного, кримінального й інших галузей права. Він закріплював права шляхти, які вона одержала шляхом надання привілеїв, зрівнював шляхту в єдиний стан. Водночас цей кодифікований акт забезпечував деякі права селян, у тому числі право власності на землю. Перший Литовський статут зазначав, що право є для всіх єдиним, що було дуже прогресивним принципом у тогочасній Європі [4, с. 73].

Литовський статут 1529 р. був першим у тогочасній Європі систематизованим зводом різних галузей права. Він юридично закріпив основи суспільного й державного ладу, правове становище різних соціальних груп населення, порядок утворення, склад і повноваження деяких органів державного управління та суду [1, с. 110].

Перший Литовський статут (згодом він отримав назву «Старий») після детального обговорення був затверджений сеймом у Вільносі 29 вересня 1529 р. Цей нормативно-правовий акт складався з 13 розділів і 264 статей (артикулів). У перших трьох розділах було поміщено, в основному, норми державного права та принципові положення інших галузей права, у четвертому й п'ятому – шлюбно-сімейного і спадкового, у шостому – процесуального, у сьомому – кримінального, у восьмому – земельного, у дев'ятому – лісового і мисливського, у десятому – цивільного, в одинадцятому, дванадцятому та тринадцятому – кримінального та процесуального права [2, с. 66].

Головну редакційну правку Першого Литовського статуту здійснив воєвода віленський і канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Гаштольд, який очолював кодифікаційну комісію, що створила проект статуту. Відомий польський учений Ю. Бардах висунув припущення, що у процесі редагування Першого Литовського статуту А. Гаштольду допомагали видатні представники тогочасної юридичної науки, серед яких були доктори права В. Чирка і Є. Таліат [5, с. 71].

Питання про мову тексту статуту 1529 р. є дискусійним в історико-правовій науці. К. Яблонські й С. Лазитка вважали, що нею була давньо-білоруська, А.П. Ткач – давньоруська, А. Пашук – суміш білоруської, української та російської, а В. Дядиченко – українська мова. Українські лінгвісти стверджують, що Литовські статuti були написані руською мовою, під якою необхідно розуміти загальну для українців і білорусів літературну мову, що сформувалась під час входження українських і білоруських земель до складу Великого князівства Литовського [3, с. 8].

Перший Литовський статут під час його прийняття не був надрукованим. Для практичного використання він переписувався й розповсюджувався в рукописній формі. Унаслідок еволюції законодавства рукописні списки статуту доповнювалися новими статтями. Згодом списки Першого Литовського статуту стали багаточисленними. Їх також перекладали іншими мовами, зокрема латинською (1530 р.) і старопольською (1532 р.). Однак досі списків статуту 1529 р. збереглося доволі мало, а оригінал було загублено. Відомо про існування дев'яти списків (Замойського, Дзялинського, Слуцького, Лаврентівського, Фірлейського, Пулавського, Ольшевського, Остробрамського і Свідзинського) [3, с. 6].

Перший Литовський статут був типовою пам'яткою феодалного права. Він забезпечував правову охорону прав і привілеїв стану шляхти, особливо верхівки, класу феодалів – магнатів, обмежував права простих вільних людей (зокрема селян) і закріплював безправ'я залежних і невільних людей. Перший Литовський статут став юридичною базою подальшої еволюції законодавства та проектування Другого Литовського статуту 1566 р. [1, с. 111].

У 30–40-х рр. XVI ст. у Великому князівстві Литовському відбувалися значні соціально-політичні зміни. Зміцнилося економічне і правове становище шляхти, значну частину якої не влаштував Перший Литовський статут. Від 1544 р. представники шляхти на кожному засіданні сейму наполегливо вимагали внести в інтересах свого суспільного стану зміни в цей нормативно-правовий акт. Упродовж 20 років Великий князь Литовський і магнати відхиляли наполегливі пропозиції шляхти. Проте під час Лівонської війни їм довелося піти на компроміс, щоб забезпечити активнішу військову підтримку шляхти. З метою розробки проекту Другого Литовського статуту 1551 р. було створено спеціальну комісію з 10 осіб, до складу якої ввійшли п'ятеро католиків і п'ятеро православних [2, с. 66].

Цю кодифікаційну комісію очолив єпископ Ян Доманівський, який був членом асесорського суду, знавцем магдебурзького й канонічного права. Серед учасників проектуальної комісії були також такі знавці судової практики, як Мартин Володкович і Павло Островицький. У комісії працювали не лише висококваліфіковані практикуючі юристи, а й відомі науковці Августин Ротундус і Петро Раїзій, які здобули юридичну освіту та наукові ступені у високоавторитетних західноєвропейських університетах. Так, Станіслав Наркуський володів однією з найбільших у державі приватних бібліотек, був добре обізнаним у юриспруденції. Загалом до роботи в кодифікаційній комісії були залучені також представники всіх земель, які входили до складу Великого князівства Литовського.

Проектуючи Другий Литовський статут, комісія паралельно готувала інші нормативно-правові акти, що спростили б процедури його впровадження в юридичну практику.

У 1563 р. був прийнятий привілей, який зрівнював у правах православну та католицьку шляхту. У 1565 р. після створення повітових сеймиків шляхта отримала широкі можливості у сфері здійснення місцевого самоврядування. Судова реформа, яка розпочалася після Бельського сейму 1564 р., запровадила чітку судову систему Великого князівства Литовського, в основу якої було покладено становий принцип. Унаслідок цієї реформи було утворено земські, гродські та підкоморські суди.

Кодифікаційна комісія працювала близько п'ятнадцяти років. Створений нею проект Другого Литовського статуту був затверджений на засіданні сейму у м. Вільно (Вільнюс) 21 грудня 1565 р. Юридичної дії цей нормативно-правовий акт набув від 1 березня 1566 р. Другий Литовський статут був прийнятий спільно з додатками, тобто привілеями 1563, 1564, 1565 рр. [6, с. 5–6].

Другий Литовський статут 1566 р. складався з 14 розділів і 367 статей (артикулів). У першому розділі було передбачено положення, що проголошували основні принципи литовсько-руського права й норми державного права; у другому – норми про військову службу; у третьому – права та привілеї шляхти; у четвертому йшлося про організацію судової гілки влади; у п'ятому – про сімейне право; у шостому – про опікунське право; у сьомому – про договірне право; у восьмому – про спадкове право; у дев'ятому – про правове регулювання земельних спорів; у десятому – про лісове й мисливське право. Останні чотири розділи встановлювали правила кримінальної відповідальності, а саме: одинадцятий – за насильства та злочини проти шляхти, дванадцятий – за злочини проти простих людей, тринадцятий – за майнові злочини, а чотирнадцятий – за інші злочини [1, с. 111].

Списки Другого Литовського статуту 1566 р. переважно пов'язані з Волинню та Наддніпрянщиною, що й не дивно, оскільки на території Литви й Білорусі цей нормативно-правовий акт діяв тільки від 1566 р. до 1588 р. Кількість цих списків визначити дуже важко. Литовський дослідник В. Рауделюнас стверджував, що в науковій літературі згадується понад 60 списків, 40 з яких написані старопольською мовою та латинською, а 6 – мовою оригіналу, тобто староукраїнською. Одним з найвідоміших списків Другого Литовського статуту староукраїнською мовою є список Василя Ісаєвича, який жив у XVIII ст., займався адвокатською практикою, був київським синдиком і присяжним писарем [6, с. 7–9].

Н. Яковенко вважала, що в епоху юридичної дії Литовського статуту кожна посадова особа намагалася отримати у свою домашню бібліотеку юридичної літератури копію цього документа [7, с. 93].

Правові норми, передбачені у Другому Литовському статуті 1566 р., відображали спектр правовідносин у тогочасному суспільстві та комплексно забезпечували державно-правовий захист інтересів привілейованого суспільного стану магнатів і шляхти. Норми державного права, які встановив статут 1566 р., визначали територію Великого князівства Литовського, порядок утворення й діяльності державних органів, права та привілеї феодалів. На підставі Другого Литовського статуту збільшувалась роль сейму, обмежувалась влада великого князя. Питання оголошення війни, встановлення податків і прийняття нових актів законодавства не могли вирішуватись Великим князем Литовським спільно з Панами-радою, а тільки на загальному сеймі [1, с. 112].

1569 р. у м. Любліні польський король Сигізмунд Август скликав загальнодержавний Сейм, на якому після жвавої дискусії було укладено Люблінську унію. Польське королівство й Велике князівство Литовське об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту. Вона мала спільно вибраного короля, єдиний сейм, гроші, податки, єдину зовнішню політику. Литва, що, правда, зберігала ще певну автономію – місцеве самоврядування, військо, скарбницю, судову систему та право. Проте це тривало недовго [4, с. 50].

Під впливом польських делегатів на Люблінському сеймі 1569 р. було створено комісію щодо приведення Другого Литовського статуту у відповідність з чинною на той час польською правовою системою. До складу комісії увійшли два члени Панів-ради (єпископ Валер'ян і М. Шемет), секретар (А. Ротундус) і дев'ять представників шляхти.

Наприкінці 1584 р. роботу над Третім Литовським статутом було завершено, проте в ньому не було враховано умов Люблінської унії 1569 р., тому польські депутати не бажали його затвердити на засіданні Вального сейму Речі Посполитої. По боюючись серйозного конфлікту з литовською впливовою феодалною елітою та втрати титулу Великого князя Литовського, король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза 28 січня 1588 р. затвердив Третій Литовський статут своїм привілеєм [8, с. 5–6].

Третій Литовський статут 1588 р. складався з 14 розділів, у яких містилося 487 статей. Перший розділ включав правові норми про державні злочини й загальні засади правової системи. Другий розділ передбачав військові обов'язки шляхти, а третій – норми державного права [1, с. 112]. Інші одинадцять розділів були подібними до відповідних розділів Другого Литовського статуту.

9 лютого 1592 р. Л. Сапега писав до К. Радзивіла, що є певні труднощі у внесенні доповнень до Третього Литовського статуту 1588 р., зумовлені суперечностями передусім між самою шляхтою [9, с. 160–161].

Статут 1588 р. був першим Литовським статутом, який було видруковано. Мова оригіналу цього документа – давньоруська. Хоча на українських, білоруських і литовських землях, як правило, користувалися польськомовними виданнями Третього Литовського статуту, а видання давньоруською мовою було рідкісним, це не дає підстав стверджувати, що мовою оригіналу цього документа була польська, адже всі польські видання, крім видання 1786 р., містили вказівку на можливість звернення до руського видання при необхідності [8, с. 38].

У передмові до Третього Литовського статуту, автором якої вважають литовського підканцлера Льва Сапегу, проголошувалося верховенство закону й обов'язок держави піклуватися про свій народ. Ретельна праця висококваліфікованих юристів-нормопроектантів зумовила велику повагу до Третього Литовського статуту та визнання його одним із кращих законодавчих актів тогочасної Європи.

У 1614 і 1619 рр. Третій Литовський статут було перевидано польською мовою. Третій Литовський статут 1588 р. залишався найавторитетнішим джерелом чинного права Гетьманщини після її приєднання до Московської держави в 1654 р. [10, с. 34]. Припинили чинність тільки ті розділи й статті, які визначали порядок створення і діяльності шляхетських станових судів. В. Месяц на підставі вивчення й аналізу архівних матеріалів першої половини XVIII ст. стверджував, що українська адміністрація і навіть Сенат вважали Статут Великого князівства Литовського «малоросійським правом». Роль Третього Статуту Великого князівства Литовського як джерела чинного права Гетьманщини не викликала сумніву в дослідницькій історії українського законодавства. Дискутувалося лише питання щодо його редакції та місця серед інших чинних джерел. Серед

доказів, висловлених в історико-правовій літературі, заслуговує на увагу погляд А.П. Ткача, який ґрунтовно проаналізував судову практику 1650–1750 рр. і текст Статуту Великого князівства Литовського видання 1811 р. Він вважав, що найбільш поширеною в Гетьманщині була редакція 1614 р. польською мовою або її переклади російською мовою, зроблені у XVIII ст. [11, с. 38]. Статут Великого князівства Литовського російською мовою видання 1811 р. був чинним у лівобережних і правобережних губерніях Гетьманщини до 1840–1842 рр., коли на них поширювалося російське законодавство.

Висновки. Литовські статuti були важливим джерелом права на українських землях, вони забезпечували спадкоємність і наступність багатьох норм та інститутів українського права, сформованих у Київській Русі та Галицько-Волинській державі. Литовські статuti вирізнялися достатньо високим, як для того часу, рівнем юридичної техніки: у них подано визначення багатьох правових термінів (наприклад, злочин, право власності, договір, контракт тощо). Литовські статuti також позитивно вплинули на розвиток української правової думки й формування законодавства.

Література:

1. Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час) / І. Терлюк – К. : Атіка, 2006. – 459 с.
2. Захарченко П. Історія держави і права України / П. Захарченко. – К. : Атіка, 2004. – 510 с.
3. Статuti Великого князівства Литовського : у 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2002. – Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – 2002.
4. Кульчицький В.С. Історія держави і права України / В.С. Кульчицький. – К. : Атіка, 2006. – 611 с.
5. Бардах Ю. Литовские статuty – памятники права герцога Возрождения / Ю. Бардах // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М., 1976. – С. 17–23.
6. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідниця з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко – К., 2002. – 198 с.
7. Статuti Великого князівства Литовського : у 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юридична література, 2004. – Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – 2004.
8. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини : [навчальний посібник] / І.Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 397 с.
9. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К., 1968. – 371 с.

Атаманова Н. В. Литовские статuty как исторические памятники в системе отечественных источников права

Анотація. Аналізуються історико-правові аспекти закінчення, вивчення, виявлення і структури Литовських уставов, що длительно діяли на українських землях; основне уваження зосереджується на дискусійних питаннях, зв'язаних з закінченням першої і другої редакцій Литовських уставов, обґрунтовується важливість цих історичних пам'яток в системі вітчизняних історичних джерел права.

Ключевые слова: Литовские уставы, источники права, правовые нормы, кодификация.

Atamanova N. Lithuanian statuti as historical monuments in system of domestic sources of the law

Summary. Analyzes the historical and legal aspects conclusion, it appears the source and structure of the Lithuanian Statute, which have been operating on the Ukrainian territory; main focus is on discussion issues related to the conclusion of the first and second editions of the Lithuanian Statute, explain the importance of historical monuments in the system of national sources of law.

Key words: Lithuanian statutes, sources of law, regulations, codification.